

تأثیر استحکامات دفاعی سبک ووبان بر سازمان فضایی شهر خوی در دوره قاجار

پرویز پورکریمی**، کریم حاجی زاده***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۲

نوع مقاله: پژوهشی - ۱۰۴-۸۷

چکیده

شهر مهمترین عرصه زیست انسان و بزرگترین سلول تمدنی است و مطالعه تأثیر و تاثر این عرصه جایگاه ویژه‌ای دارد. مقاله حاضر درصدد بررسی و تحلیل تأثیر استحکامات دفاعی سبک اروپایی موسوم به ووبان به عنوان مولفه‌ای مؤثر در شکل دهی و سازمان فضایی شهر خوی در دوره قاجار است. هدف این پژوهش، تبیین و تحلیل چرایی و چگونگی نفوذ دانش شهرسازی و معماری دفاعی اروپایی در شهر خوی در دوره قاجار و بررسی پلان و ساختار معماری این قلعه-شهر و تأثیر آن بر سازمان فضایی و کالبدی هسته اولیه شهر خوی است. پژوهش حاضر از لحاظ ماهیت و شیوه تحقیق، تاریخی-تحلیلی و روش گردآوری داده‌ها، کتابخانه‌ای و متنکاوی اسناد و مدارک تاریخی است. سوال اصلی تحقیق این است که پلان و شکل هندسی استحکامات سبک اروپایی شهر خوی چه تأثیری بر سازمان فضایی و کالبدی هسته اولیه شهر داشته است؟ یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که در پی تحولات حاصل از مدرنیته و فناوری نظامی، نخبگان نظامی ایران به ضرورت انطباق‌سازی استحکامات دفاعی با نیازهای روز یعنی انطباق با سلاح‌های آتشین از جمله توپ و توپخانه پی بردند. از این رو، اقدام به ساخت استحکامات دفاعی سبک اروپایی مجهز به توپخانه و موسوم به «ووبان» کردند، که یکی از مصادیق بارز آن در دوره قاجار، برج و باروی شهر خوی است. نفوذ دانش شهرسازی و معماری اروپایی به عنوان مولفه‌ای انسانی در شهر خوی، در شکل دهی به سیما و هویت این شهر و سازمان فضایی و کالبدی هسته اولیه آن تأثیر به‌سزایی داشته است؛ به‌گونه‌ای که باعث شکل‌گیری و سازمان‌بندی هویت کالبدی-فضایی شهر خوی شده است.

واژگان کلیدی: شهر خوی، معماری دفاعی، سبک ووبان، فرم شهری.

مقدمه

بررسی تحولات کالبدی سکونت‌گاه‌های انسانی از گذشته تا به امروز نشان می‌دهد که تحولات اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و فناوری با گذشت زمان الگوهای زیستی جوامع را تحت تأثیر قرار داده است. در میان این عوامل، عامل مدرنیته و فناوری زمینه‌ساز تغییراتی در هویت و سازمان فضایی و کالبدی شهرها گردیده است. ریشه‌های اصلی و فلسفی مدرنیته به مثابه یک واقعیت جدید به تحولات اجتماعی، فکری و فرهنگی عصر رنسانس اروپا باز می‌گردد. مدرنیته به مثابه یک فرایند منطقی، دارای مجموعه‌ای از فعالیت‌های منسجم و هدفمند در راستای چیرگی عقلایی بر جامعه و طبیعت، همراه با پشت سر نهادن ارزش‌ها، باورها و در یک کلام شیوه‌های مادی و فکری زندگی گذشته است (محمدزاده، ۱۳۸۴: ط). در زمینه تأثیر فناوری نظامی بر بافت شهرها میتوان به اختراع توپ و توپخانه و تأثیر آن بر بافت شهرها اشاره کرد که با ظهور توپ‌های غول‌پیکر استحکامات دفاعی و برج و بارو کارکرد دفاعیشان را از دست دادند و بدین طریق در شکل شهرها و روستاها تغییرات اساسی ایجاد شد و شهرها بیشتر از گذشته توسعه یافتند (دوما و همکاران، ۱۳۷۸، ج ۲: ۶۸۳). چنین تحولاتی، بیانگر اهمیت فناوری نظامی در پیشبرد سیر جوامع در گذار از مراحل مختلف تکوین است. از آن زمان به بعد بر اختراعات فناوری نظامی افزوده شد و هر یک از جوامع انسانی با دستیابی به انواع فناوری‌های نظامی در پی اهداف و ایدئولوژی‌های خویش برآمدند. استعمار یکی از نتایج توسعه فناوری نظامی است که در پی آن برخی جوامع در سایه امنیت ایجاد شده توان توسعه خود را آزمودند و برخی دیگر دچار استعمار شدند (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۱: ۲۵). شهر خوی و سازمان فضایی و کالبدی آن نیز به مانند دیگر مراکز شهری، تحت تأثیر

مدرنیته و فناوری متحول و دگرگون شده است. در این راستا، پژوهش حاضر درصدد است با تفحص و متنکاوی اسناد و مدارک تاریخی، تأثیر مدرنیته و نفوذ معماری دفاعی سبک اروپایی در سازمان فضایی و کالبدی هسته اولیه شهر خوی را بررسی و تحلیل نماید.

شهر خوی در موقعیت جغرافیایی ۴۴ درجه و ۲۸ دقیقه طول جغرافیایی و ۳۸ درجه و ۵۶ دقیقه عرض جغرافیایی واقع شده است. این شهر در دشتی نسبتاً وسیع شکل گرفته و بعد از شهر ارومیه دومین شهر بزرگ آذربایجان غربی است. برج و باروی سبک اروپایی شهر خوی در مختصات ۴۴ درجه و ۵۷ دقیقه و ۳۳ دقیقه و ۰۳ ثانیه عرض جغرافیایی، در ارتفاع ۱۱۴۰ متری سطح دریا و در محدوده بافت تاریخی شهر در پیرامون بازار تاریخی واقع بوده است. دروازه سنگی در ضلع جنوبی بازار تاریخی تنها آثار برجای مانده از این قلعه تاریخی است.

هدف پژوهش حاضر، تبیین و تحلیل چرایی و چگونگی نفوذ دانش شهرسازی و معماری دفاعی اروپایی در شهر خوی در دوره قاجار و بررسی پلان و ساختار معماری این قلعه-شهر و تأثیر آن بر سازمان فضایی و کالبدی هسته اولیه شهر خوی است. برای اینکه بحث محوری پژوهش از تمرکز و غنای بیشتری بهره‌مند شود، پاسخگویی به سوالات مطرح شده زیر، اساس پژوهش واقع شده است:

- ۱- چه عواملی باعث نفوذ دانش شهرسازی و معماری دفاعی سبک اروپایی در خوی شد؟
- ۲- استحکامات سبک اروپایی شهر خوی چه کارکردی در دوره قاجار داشته است؟
- ۳- پلان و شکل هندسی استحکامات سبک اروپایی شهر خوی چه تأثیری بر سازمان فضایی و کالبدی هسته اولیه شهر داشته است؟

پیشینه پژوهش

مطالعه و شناخت مولفه‌ها و عوامل مؤثر در شکل‌گیری و توسعه فضایی- کالبدی شهرهای ایران، از مهم‌ترین مباحثی است که از گذشته‌های دور توجه عده‌ای از اندیشمندان و پژوهشگران رشته‌های مرتبط را به خود معطوف داشته و نظریه‌ها و مدل‌های مختلفی جهت تحلیل تأثیر این مولفه‌ها ارائه شده است. در این میان، برخی از پژوهشگران درباره ساختار کالبدی و فضایی شهر خوی و عناصر معماری آن تحقیق کرده و روند شکل‌گیری هویت

کالبدی و فضایی این شهر و شاخص‌ترین عناصر معماری آن را بررسی و تحلیل کرده‌اند، اما به ندرت می‌توان پژوهشی یافت که درباره نفوذ معماری دفاعی سبک اروپایی در شهر ایرانی- اسلامی خوی نوشته شده باشد. در هیچ پژوهشی مستقلاً به موضوع چرایی و چگونگی نفوذ دانش شهرسازی و معماری دفاعی اروپایی در شهر خوی و تأثیر آن بر سازمان فضایی و کالبدی شهر پرداخته نشده است. در جدول (۱) پژوهش‌هایی که با موضوع این پژوهش نزدیکی موضوعی دارند، آورده شده است.

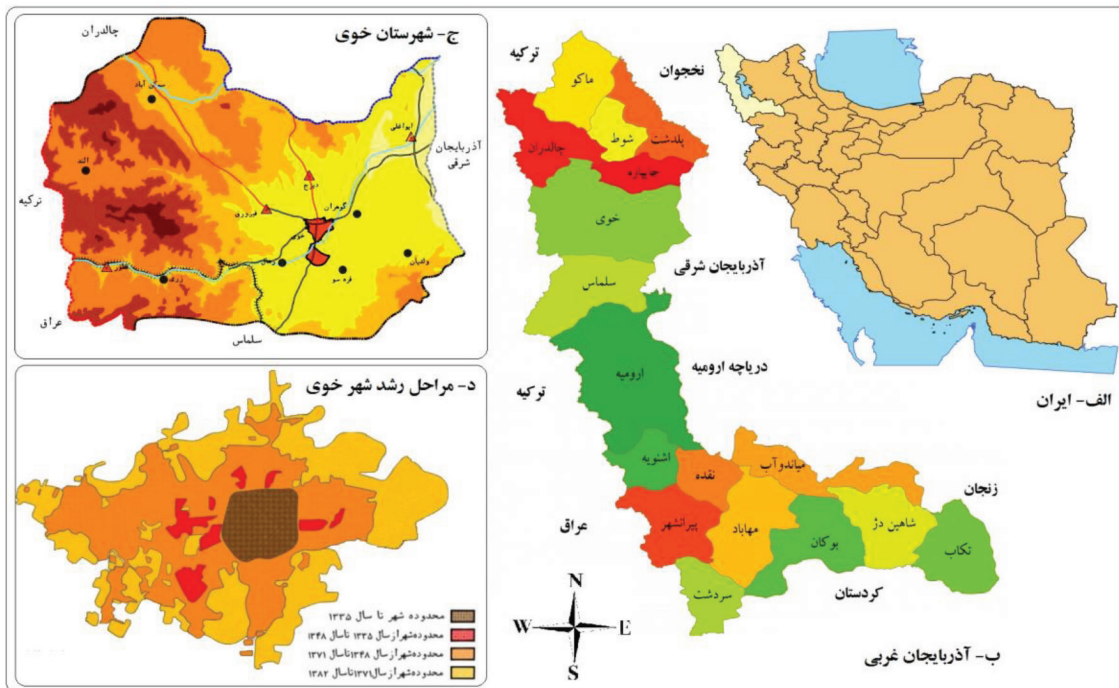
جدول ۱: پیشینه پژوهش

پژوهشگر(ان) و سال	عنوان پژوهش	توضیحات
ریاحی (۱۳۷۲)	تاریخ خوی	مقارن با دور اول جنگ‌های ایران و روس، به سال ۱۲۲۳ ق. طرح قلعه جدید خوی به وسیله یکی از افسران مهندس هیئت ژنرال گاردان تهیه شد و بعدها ساختمان قلعه با همان نقشه به مباشرت میرزا باقر مهندس که در ساختن قلعه‌های دیگر زیر نظر افسران فرانسوی و انگلیسی کار کرده بود انجام گرفت. قلعه جدید بیرون قلعه قبلی و دور آن احداث شد. در سال ۱۲۵۹ ق. در زمین لرزه شدید خوی صدماتی به قلعه وارد آمد و در سال ۱۲۷۳ ق. به مباشرت میرزاتقی معمار مرمت گردید و تا سالهای بعد از ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ش. باقی بود. بعد از آن سالها شهرداری خوی به قصد توسعه شهر به تدریج آن را خراب کرد.
صدرایی خوبی (۱۳۷۳)	سیمای خوی	آخرین ساختمان قلعه خوی با برج و بارویی محکم و به سبک مهندسی مدرن در سال ۱۲۲۷ ق. به دستور عباس میرزا ساخته شد. این قلعه که در برابر روس‌ها به وسیله ژنرال گاردان فرانسوی طرح‌ریزی شده بود، در بیرون قلعه قبلی خوی ساخته شده بود و پنج دروازه داشت. عرض دیوارهای قلعه به اندازه‌های بود که دو توپ قدرت مانور در روی آن را داشتند و طرف بیرون دیوار خندق بود که در موقع هجوم دشمن پر از آب می‌کردند. به نوشته وی، قلعه خوی در آن دوران تنها استحکامات به سبک اروپایی در ایران بود.
مهریار و همکاران (۱۳۷۸)	اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار	طرح کلی برج و باروی خوی، مربعی شکل است، که بیانگر سیمای هنر دفاعی اروپایی‌ها است. این قلعه از نظر کیفیت کالبدی، شبکه دسترسی و نظام توپخانه یکی از قلعه‌های پیشرفته آن زمان بوده است. از سازه‌های معماری داخلی این قلعه می‌توان به قصر شاهزاده اشاره کرد که با برج‌های دفاعی کوچک به دیوار شمالی قلعه متصل شده است.
ملازاده و محمدی (۱۳۸۵)	قلاع و استحکامات نظامی	از برج و باروی شهر خوی به دلیل گسترش شهر اثری بر جای نمانده است، اما متون تاریخی حاکی از آن است، که برج و باروی خوی توسط مهندسان فرانسوی به سبک اروپایی طراحی و توسط معماران ایرانی اجرا شده است. برج و باروی خوی از نظر طراحی و ساخت شباهت بسیاری به نقشه کهنه قلعه کرمانشاه دارد، که با الگوی اروپایی ساخته شده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر ماهیت و روش تحقیق، تاریخی- تحلیلی و روش گردآوری داده‌ها و اطلاعات، کتابخانه‌ای و متن‌کاوی اسناد و مدارک تاریخی است. روش کار براساس استفاده از مستندات تاریخی و اسنادی بوده که منجر به تهیه لایه‌های بستر تاریخی شهر

خوی شده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها به شیوه کیفی و متکی به استدلال و تحلیل عقلایی است. به گونه‌ای که بسیاری از استنتاج‌های مربوط به توسعه فضایی و کالبدی هسته اولیه شهر خوی از راه مقایسه و تحلیل محتوا و تطبیق نقشه‌های موجود به دست آمده است.

شکل ۱: محدوده مورد مطالعه (الف) و ب از نگارندگان؛ ج و د از طرح جامع شهر خوی، ۱۳۹۰: ۳۴ و ۶۲)

استحکامات دفاعی سبک ووبان^۱

انطباق‌سازی استحکامات دفاعی با مقتضیات روز و تغییر و تحول در ساختار معماری این استحکامات در طی قرون متمادی، منجر به ظهور استحکامات باستیونی شد. سان میکلگی یکی از نخستین پایه‌گذاران ساخت استحکامات نوین باستیونی است که صد سال بعد ووبان آن را به کمال ترقی خود رساند (دوما و همکاران، ۱۳۷۸، ج ۲: ۶۴۸). در ادامه سیر تکامل استحکامات توپخانه‌ای، باستیون‌ها به صورت استحکامات زاویه‌دار و ستاره‌های شکل ظاهر شدند. بدین ترتیب که در قرن هفدهم م. سبستین لو پروست بو ووبان^۲ افسر فرانسوی که در زمان حکومت فرانسه در فرایبورگ آلمان به ساخت استحکامات دفاعی اشتغال داشت، استحکامات ستاره‌ای شکل را طراحی و اجرا کرد (کلایس، ۱۹۸۰: ۱۷۶). این استحکامات به نام طراح آن به استحکامات سبک ووبان معروف گردید.

استحکامات سبک ووبان یا ستاره‌های

شکل، استحکامات متشکل از باستیون‌های مثلثی متعدد هستند. این استحکامات نوع تکامل یافته باستیون هستند به گونه‌ای که باستیون‌ها در ادامه تکامل خود در بدنه برج و بارو قرار گرفته و در ادامه بنیان طراحی استحکامات قرار گرفتند و تبدیل به جدیدترین و آخرین سبک دژسازی توپخانه‌ای شدند که قابلیت دفاعی بیشتری در برابر آتش توپخانه دشمن داشتند (اسپراوینا، ۲۰۱۵: ۶۲). در تاریخ تحول تکنیک ساخت استحکامات باستیونی و ستاره‌های شکل، نقش سان میکلگی ابداع باروها و باستیون‌های مناسب دفاع در برابر توپخانه است و نقش ووبان در کاربرد اصول مورد قبول سده شانزدهم و پذیرفتن اشکال منطقی و قطعی کارهاست. ووبان ارتفاع باروها را پایین آورد، زوایای کور استحکامات را کم کرد و مزغله‌ای زیرزمینی و محفظه‌های دیوار بیرونی خندق را گسترش داد (دوما و همکاران، ۱۳۷۸، ج ۲: ۶۵۲). استحکامات سبک ووبان در قرن‌های ۱۸ و ۱۹ در سراسر اروپا و دیگر نقاط جهان ساخته شدند (کلایس، ۱۹۸۰: ۱۷۶). در شکل‌های (۲ و ۳) دو نمونه معروف

1. Vauban-style fortifications

2. Se bastien Le Prestre de Vauban

تا اینکه در اواخر سده نوزدهم م.، با افزایش فوق العاده قدرت آتش توپخانه، کارایی شان را از دست دادند و از صحنه استراتژی های جنگی حذف شدند (دوما و همکاران، ۱۳۷۸، ج ۲: ۶۵۳).

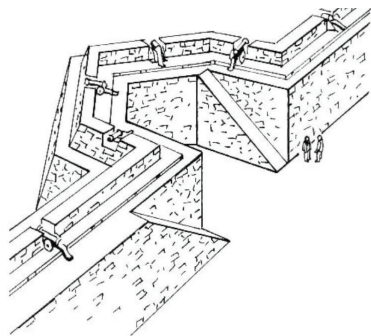
از استحکامات دفاعی سبک ووبان یا ستاره ای شکل با باستیون های مختلف (شکل ۴) آورده شده است. مدل سیستم دفاعی ووبان و تعدادی از دژهای ساخته او، در عصر نوین نیز کارایی شان را حفظ کردند

شکل ۲: استحکامات ستاره ای شکل شهر پالمانو آیتالیا (گوگل ارث، ۲۰۲۲)

است که از دیوار استحکامات دفاعی جلوتر بوده و معمولاً به صورت زاویه دار در گوشه استحکامات دفاعی ساخته می شده است (وایتلو، ۱۸۴۶: ۴۴۴). ترجمه تحت اللفظی باستیون در زبان فارسی به صورت «جان پناه» آمده است (آریانپور کاشانی، ۱۳۷۰: ۱۸۶). در منابع معتبر فارسی اشارهای به استحکامات دفاعی سبک ووبان و ستاره های شکل نشده، اما به عنصر معماری باستیون اشاره گذرایی شده که در جدول (۲) شاخص ترین آنها ذکر شده است.

ستحکامات دفاعی سبک ووبان و ستاره های شکل دارای عناصر معماری مختلفی هستند. با توجه به بررسی منابع تاریخی، تصاویر ماهواره ای و بررسی های میدانی، باستیون، نیم باستیون، دیوار مانع، جلوخان، خندق، خاکریز شیب دار و پل متحرک مهمترین عناصر معماری استحکامات سبک ووبان و ستاره ای شکل هستند. در بین عناصر معماری این استحکامات، عنصر معماری باستیون پایه و اساس شکل گیری آنها است (پورکریمی، ۱۳۹۸: ۳۴۶). باستیون یا خاکریز سازه ای

شکل ۴: طرح شماتیک باستیون و محل توپها (پیرسون اسکات، ۲۰۰۷)

شکل ۳: استحکامات ستاره ای شکل شهر ژاکا اسپانیا (ویکی-پدیا)

نام منبع	تعریف و مفهوم باستیون
لغت نامه دهخدا	باستیان کلمه‌ای فرانسوی است به معنای استحکام برآمده و برج ماندنی که در قلعه می‌سازند (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۳: ۴۱۴۶).
فرهنگ عمید	باستیان یا باستیون کلمه‌ای فرانسوی به معنای برج و بارو و دیوار قلعه، بنای مرتفع که در قلعه می‌سازند (عمید، ۱۳۷۹، ج ۱: ۳۰۴).
فرهنگ معین	باستیون بنای مرتفعی است که در قلعه می‌سازند. قلعه‌ای که در آن اسلحه و ابزار جنگی ذخیره کنند (معین، ۱۳۸۱، ج ۱: ۲۳۳).
فرهنگ آریانپور	باستیون دژ و استحکاماتی است که برای بیشتر کردن میدان تیر و دید از حصار اصلی قلعه جلوتر رفته و مسلط بر فضای جلوی قلعه و ساختمان‌های بیرونی دیگر قلعه است (آریانپور کاشانی، ۱۳۷۰: ۱۸۶).

چرایی و چگونگی نفوذ دانش شهرسازی و معماری دفاعی اروپایی در ایران

نامه‌هایی به پادشاهان اروپایی و پاپ و در پی آن، ساخت توپ‌های جنگی، تفنگ و ایجاد توپخانه و دسته‌های منظم تفنگچی به کمک برادران شرلی، روابط نظامی - تسلیحاتی ایران و غرب را افزایش داد. این روابط در دوره‌های بعدی بویژه در دوره قاجار به همت عباس میرزا و امیرکبیر به صورت جدی‌تر دنبال شد (زنو، ۱۳۸۱: ۲۰۹؛ سایکس، ۱۳۳۰: ۲۱۷/۱؛ روملو، ۱۳۸۴: ۱۳۸/۱؛ اوزون چارشیلی، ۱۳۶۹: ۶۶/۲ - ۶۷؛ مهمید، ۱۳۶۱: ۷۷؛ وودز، ۱۹۷۶: ۱۲۸؛ هینز، ۱۹۹۲: ۵۴).

مسئله روابط سیاسی و نظامی ایران با اروپاییان و استفاده از مستشاران اروپایی در کنار حضور قدرتمند اروپاییان در خلیج فارس که از دوره آق‌قویونلوها بویژه صفویه آغاز شده بود و تا دوره قاجار و پهلوی تداوم داشت، در حوزه شهرسازی و معماری نظامی ایران و ساخت قلاع و استحکامات دفاعی متعدد با سبک معماری اروپایی موسوم به «ستاره‌ای شکل» نیز مشهود است. ورود دانش ساخت استحکامات اروپایی ستاره‌ای شکل به ایران را به ژنرال گاردان فرانسوی و سن بگلاپتر آلمانی نسبت می‌دهند (کلایس، ۱۹۸۰: ۱۷۶). از استحکامات ستاره‌ای شکل ایران می‌توان به نارین قلعه اردبیل، قلعه آستارا، قلعه کلهر اهر، قلعه خوی و استحکامات قاجاری شهر تبریز اشاره کرد (پورکریمی، ۱۳۹۸: ۳۴۵). دلیل اصلی ظهور چنین استحکاماتی در ایران، ضرورت انطباق‌سازی استحکامات

مدرنیته‌سازی و در پی آن، ظهور فناوری‌های جدید نظامی از جمله پدیده مدرن توپ و توپخانه در اروپا و نقش تعیین کننده این سلاح‌ها در سرنوشت جنگ‌ها، باعث گرایش ایرانیان به ایجاد روابط سیاسی و نظامی با دول اروپایی شد. جرعه ایجاد روابط سیاسی و نظامی ایرانیان با کشورهای اروپایی برای دریافت سلاح‌های آتشین از زمان اوزون - حسن در دوره آق‌قویونلوها (۱۵۰۱-۱۳۷۸ م.) زده شد. در این دوره، در پی جنگ‌های آق‌قویونلوها با عثمانی‌ها، ونیزی‌ها در سال ۱۴۷۲ م. شماری توپ و تفنگ برای تاسیس توپخانه و رسته تفنگچی به ایران فرستادند (باربارو و همکاران، ۱۳۸۱: ۴۹-۵۴؛ سیوری، ۱۳۷۴: ۴۲-۴۳؛ الگود، ۱۹۹۵: ۱۱۴). پدیده مدرن سلاح آتشین در تشکیلات نظامی این دوره، تحولی اساسی ایجاد نکرد و عموماً سلاح‌های مبتنی بر نیروی عضلانی مورد استفاده بود. این روند ادامه یافت تا اینکه در دوره صفوی، شکست در جنگ چالدران (۱۵۱۴ م.) در پی نابرابری تسلیحاتی ایران و عثمانی و نمایش عینی کاربرد توپخانه و تأثیر تعیین کننده آن در سرنوشت جنگ، شاهان صفوی را به بهره‌مندی از دانش و تجربه اروپاییان در زمینه تولید سلاح‌های آتشین و تحول در ساختار ارتش واداشت. شاهان صفوی درصدد برآمدند برای حفظ موجودیت خود در منطقه با تسلیحات روز خود را مجهز سازند. از این رو، شاه عباس اول با ارسال

در دوران اسلامی، نام خوی به دفعات در آثار متعدد تاریخی و جغرافیایی آمده است. در این آثار، خوی به عنوان شهری کوچک و در عین حال آباد و پرجمعیت و دارای باغ‌های فراوان توصیف شده است. ابن حوقل در سده چهارم ق. خوی را شهری آباد و پر نعمت توصیف کرده که باغ‌های فراوان دارد و باروی آجری بلند دور آن کشیده شده است (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۸۲ و ۸۵). ناصر خسرو قبادیانی در سفر خود از خراسان به سوی غرب به سال ۴۳۸ ق. از خوی گذشته و از آن در خور یک شهر بزرگ یاد نکرده است (قبادیانی، ۱۳۳۵: ۶-۷). دوره سلجوقیان و قرن‌های پنجم و ششم ق. تابناک‌ترین دوره تاریخ این شهر است. در این دوره با دستیابی سلجوقیان به آناتولی، خوی بر سر شاهراه ارتباطی شرق به غرب معروف به جاده ابریشم قرار گرفت و رونق اقتصادی، علمی و فرهنگی یافت (ریاحی، ۱۳۷۲: ۲۴). اهمیت خوی در عهد سلطان سنجر سلجوقی به آن حد رسید که همتای شهر ری شد و سلطان سنجر خوی و ری را جزء مناطق خاصه خود کرد. در این دوره، چند مدرسه در خوی تاسیس شد و تقریباً موجبات پیدایش درخشان‌ترین عصر فرهنگ و ادب خوی را فراهم آورد (ترابی، ۱۳۸۹: ۴). این رونق و آبادانی دیری نپایید و خوی به بلای بنیان‌کن هجوم مغول گرفتار شد. تاخت و تاز مغول‌ها به سال ۶۱۸ و ۶۲۸ ق. خوی را ویران کرد و نامدارانش آواره شام و روم شدند و این شهر تا قرن‌ها شکوه و آبادی پیشین را باز نیافت و در متون به جای شهر خوی از دشت خوی و صحرای خوی سخن در میان بود (صدرایی خوئی، ۱۳۷۳: ۸۰). شرح ماجرای ویرانی خوی را هیچ یک از نویسندگان و مورخان به گویایی و در عین حال کوتاهی شهاب‌الدین محمد خرندزی زیدری نسوی، منشی مقرب سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه بیان نکرده است. وی در ۶۲۸ ق. از خوی عبور کرده و در کتابش *نقشه‌المصدر* از خوی به «خراب‌آباد

دفاعی با نیازهای روز آن زمان یعنی انطباق با سلاح‌های آتشین از جمله توپ و توپخانه بود. استحکامات دفاعی سبک اروپایی در ایران دقیق و از روی اصول و قواعد فنی ساخته شده بودند و جهات نظامی این استحکامات همواره با بنای برج‌ها و باستيون‌ها و انبارهای مهم ذخیره تسلیحات و آذوقه حفظ و تأمین شده بود و به اندازه‌ای مستحکم و طبق اسلوب معماری جدید آن عصر بنا شده بودند، که به راحتی قابل دفاع بودند. علاوه بر این، در انبارهای بزرگ این قلعه‌ها مواد غذایی و آذوقه فراوان ذخیره می‌شد و تعدادی توپ نیز بر بالای برج‌ها و باستيون‌های آنها نصب می‌شد. یکی از این استحکامات دفاعی، قلعه - شهر خوی است که در دوره قاجار به همت عباس میرزا و با نظارت مستشاران نظامی فرانسوی به سرپرستی ژنرال گاردان در مرکز شهر خوی ساخته شد و به مقیاس آن روز مطلوب‌ترین استحکامات نظامی شمرده می‌شد (ریاحی، ۱۳۷۲: ۲۶). در این دوره، عباس میرزا با کمک مهندسان و مستشاران نظامی اروپایی و محصلین آموزش دیده در اروپا، اصلاحاتی در الگوی شهرسازی شهرهای آذربایجان به سبک شهرسازی اروپایی پدید آورد و در گرداگرد برخی از شهرها، استحکامات دفاعی به سبک اروپایی با خندق‌های عمیق و عریض و خیابان‌بندی منظم در داخل استحکامات احداث کرد (مهریار و همکاران، ۱۳۷۸، ۳۷-۳۸؛ صارمی، ۱۳۷۴: ۵۹).

ساختار فضایی شهر خوی در منابع

تاریخی و سفرنامه‌ها

طبق نتایج بررسی‌های باستان‌شناختی و منابع تاریخی، از سه هزار سال پیش در ناحیه خوی، شهری وجود داشته است و از چهارده قرن پیش نام آن مثل امروز خوی بوده است، اما اینکه محل شهر در هر دوره‌ای حتی در قرون نخستین اسلامی، دقیقاً کجا بوده، مورد تردید است (ریاحی، ۱۳۷۲: ۲۱).

خوی» یاد کرده و شرحی درباره خرابی‌های آن نوشته است (خُرنذزی نسوی، ۱۳۴۳: ۹۳-۱۰۱).

پس از رونق و آبادانی خوی در عصر سلجوقیان و ویرانی و آسیب دیدن آن در حملات مغولان به‌ویژه در سال ۶۲۸ ق. بار دیگر در عصر ایلخانیان خوی اندک اندک رو به آبادانی نهاد و رونق از دست رفته خود را بازیافت. در واقع، حاصل خیزی خاک خوی، منابع آبی فراوان، مراتع سرسبز و قرارگیری در سر راه تجارت شرق و غرب، خوی را دوباره در شمار شهرهای آباد با اقتصاد نیرومند در آورد. در نیمه دوم قرن هفتم، عمادالدین زکریای قزوینی (درگذشته ۶۸۲ ق) در آثارالبلاد و اخبارالعباد، خوی را شهری آباد با برج و بارویی استوار و مستحکم توصیف کرده است (قزوینی، ۱۹۹۸: ۵۲۷). حمدالله مستوفی در نیمه اول قرن هشتم با تاکید بر آبادی شهر خوی، محیط شهر را ۶۵۰۰ گام نوشته و خوی را ترکستان ایران خوانده است (مستوفی، ۱۳۸۱: ۱۳۲). کلاویخو در بازدیدش از شهر خوی در دوره تیموریان به سال ۸۰۶ ق. ۱۴۰۴ م. باروی دور شهر خوی را از خشت پخته با دروازه‌ها و برج‌های بسیار برای دفاع از شهر توصیف کرده است (کلاویخو، ۱۳۷۴: ۱۵۷-۱۵۸). دوره حکمرانی آق‌قویونلوها و قراقویونلوها دوران مساعدی برای خوی نبود و شهر در این دوره رو به افول گذاشت و با زوال فرهنگی رو به‌رو شد. در این دوره، جوزافا باربارو در سفر خود به ایران به سال ۱۴۷۴ م. ۸۷۹ ق، از شهر خوی گذر کرده و آن را شهری خراب با ۴۰۰ خانه معرفی کرده است (باربارو، ۱۳۸۱: ۶۷)، که توصیف وی حاکی از افول ستاره اقبال شهر خوی است.

دوره صفوی یکی از دوره‌های تاریخی مهم برای شهر خوی است، لیکن به دلیل ضعف منابع تاریخی، ابهامات و تناقضات زیادی در رابطه با ساختار و محل شهر در این دوره وجود دارد. گزارش بازرگان ونیزی به سال ۱۵۰۷ م.

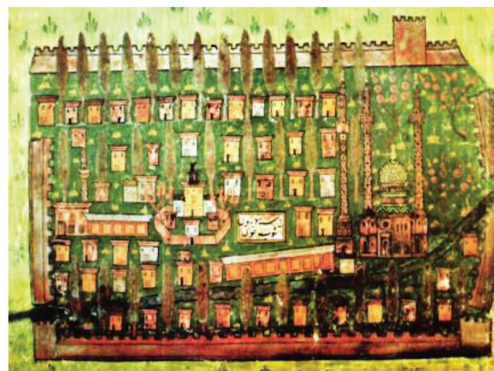
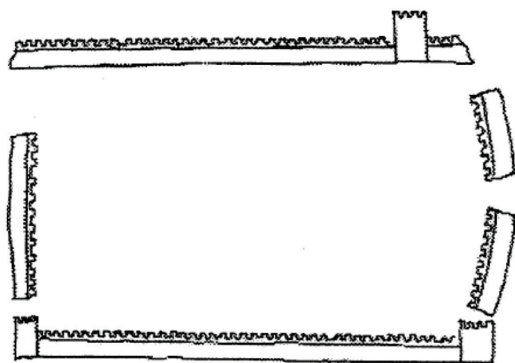
۹۱۳ ق.، از اولین اشارات تاریخی به ساختار شهر خوی در این دوره است: «در روزگار قدیم شهری بزرگ بوده و این مطلب از دیدن جای پهنآوری برمی‌آید که ویرانه‌های شهر را در بر دارد. این شهر تا چندی پیش ویران بود، اما چون شاه اسماعیل به تخت سلطنت نشست، به تجدید بنای شهر کوشید و اکنون قسمت اعظم آن را آباد کرده است. از جمله بناهایی که ساخته، کاخ بزرگی است به نام دولت‌خانه. بر گرد این کاخ دیوارهایی از آجر کشیده‌اند و قصر و حرم بر روی هم تشکیل محل وسیع داده است. در جلو دروازه‌ای که رو به غرب است، سه برج کوچک دیده می‌شود که محیط هر کدام هشت یارد (هر یارد ۹۱ سانتیمتر) و بلندی هر یک پانزده شانزده یارد است. این برج‌ها را از شاخ گوزن ساخته‌اند و همه برآند که آنها را در جهان همانند نیست» (بازرگان ونیزی، ۱۳۸۱: ۴۰۵-۴۰۶). گزارش وی حکایت از ویرانی خوی پیش از صفویه و تجدید بنای شهر در زمان شاه اسماعیل است و ویرانه‌های شهر در کنار محله‌های آباد، بزرگی خوی را در روزگار قدیم به ذهن او القا کرده است. قدیمی‌ترین سند تصویری به جا مانده از شهر خوی نیز مینیاتوری است که توسط نصوح مطراقچی به سال ۹۴۲ ق در دوره صفوی ترسیم شده است (شکل ۵). بازخوانی این مینیاتور نشان می‌دهد که شهر خوی دارای عناصر مهم شهری همچون استحکامات دفاعی شهری از جمله برج و بارو و دروازه‌های ورودی، ارگ حکومتی، کاخ شاهی، مسجد جامع، بازار و مناره کله شاخ بوده است. در این مینیاتور، خوی در درون حصاری کاملاً بسته و محفوظ ترسیم نشده است. دو دلیل برای این مورد می‌توان در نظر داشت: دلیل اول احتمالاً به خاطر وجود خرابی در بدنه حصار بوده و دلیل دوم، احتمالاً به خاطر وجود منازل مسکونی در خارج از برج و بارو بوده است. برج و باروی شهر خوی در این دوره، از نوع قلاع دفاعی برای ساکنین بوده و

احتمالاً بناها و عناصر معماری دیگری خارج از حصار وجود داشته است که مطراقچی فقط عناصر داخلی و مهم آن را ترسیم کرده است (جعفری و بلیلان اصل، ۱۳۹۳: ۳۳).

(۴۲، ۵۲).

شکل ۵: شهر خوی در سال ۹۴۲ ق. و طرح شماتیک برج و باروی آن (مطراقچی، ۱۳۷۹: ۸۳) سال‌ها بعد از مطراقچی، دالساندری

سیاح و نیز می‌که در سال ۹۸۱ ق. از آذربایجان بازدید کرده، به سیاست زمین سوخته شاه تهماسب

جستجو و انتخاب کرده‌اند. این قلعه هم شهری برای سکونت دائمی مردم نبوده، بلکه پناهگاهی بوده که فقط هنگام نزول حوادث مردم در آن جای گیرند. در سال ۱۰۴۵ ق. شهر خوی مجدداً به دستور مراد چهارم به کلی ویران شد و به نوشته اولیا چلبی، ترک‌ها قلعه‌ای برای سپاهیان خود در آنجا ساختند. اولیا چلبی که ۱۲ سال بعد از تخریب خوی به دست مراد چهارم در سفر از تبریز به ایروان در سال ۱۰۵۷ ق. (دوره سلطنت شاه عباس دوم) در خوی اقامت داشته، درباره قلعه خوی چنین می‌نویسد: «خوی در خاک آذربایجان شهرب مستقل با هزار مامور و سرباز است. قلعه و دژ نظامی آن در دشت همواری به شکل چهارگوش ساخته شده، قلعه زیبایی است که بنیاد سنگین دارد. محیط دور این قلعه بیست هزار گام است. در چهار طرفش خندق کم عمقی دارد. این قلعه دو دروازه دارد، یکی به سوی جنوب به نام دروازه تبریز و دیگری به سوی شمال به نام دروازه مرند. در داخل قلعه صد خانه و یک جامع است. شهر خوی چندین بار تخریب و مجدداً آباد شده است. شهر بیرون از قلعه، هفت هزار خانه، هزار دکان، دو حمام و هفتاد باب مسجد دارد که

اول یعنی ویران کردن روستاها و قلعه‌های مناطق مرزی ایران و عثمانی به مسافت شش روز راه (یعنی از تبریز تا وان) اشاره می‌کند (دالساندری، ۱۳۸۱: ۴۷۸)، که به احتمال زیاد، قلعه خوی نیز تخریب شده است. چند سال بعد، نعیم‌ا واقنویس عثمانی به سال ۹۸۵ ق. / ۱۵۷۷ م. به تخریب قلعه و بناهای شهر خوی به دستور سلطان مراد سوم و اشغال ۲۷ ساله شهر توسط عثمانی‌ها اشاره می‌کند. در سال ۱۰۱۲ ق. شاه عباس اول خوی را آزاد کرد و به فرمان او، قلعه‌ای در خوی ساخته شد که البته برج و بارویی به دور شهر نبود، یک دژ نظامی بود برای روزهای مبادا (ریاحی، ۱۳۷۲: ۱۰۹-۱۱۰). اسکندریبگ ترکمان منشی در عالم آرای عباسی در این باره چنین نوشته است: «رای جهان آرا (شاه عباس) اقتضا کرد که در بلده خوی قلعه‌ای بنا شود که نزول حوادث و هنگام فتور، سکنه آن بلده را پناهی و آرامگاهی باشد و در محل مناسب طرح قلعه انداخته» (ترکمان، ۱۳۸۲، ج ۲: ۶۸۶). از نوشته اسکندریبگ ترکمان چنین برمی‌آید که بعد از جنگ‌های پی در پی، شهری بر جای نمانده بود که برج و بارویی به دور آن بسازند. این است که محل مناسبی برای ساختن قلعه‌ای

یازده باب آن مسجد جامع است. محیط دور شهر ۱۳ هزار گام است و اطراف آن را باغ‌ها و کشتزارها آراسته است. خوی بعد از آن که سلطان مراد چهارم (حک: ۱۶۲۳-۱۶۴۰ م) آن را ویران کرده، در حال آباد شدن است» (چلبی، ۱۳۱۴ق، ج ۲: ۲۷۷-۲۷۹). از نوشته اولیاء چلبی می‌توان استنباط کرد که خوی در این زمان، اهمیت خاصی داشته است. از آن پس برای یکصد سال نامی از شهر خوی در متون تاریخی نیامده و فقط به دشت خوی اشاره شده است. تا اینکه در سال ۱۱۷۰ ق. محمدحسنخان قاجار به آذربایجان لشکر کشید و تبریز را ضمیمه خوی کرد و در سال ۱۱۷۱ ق. به احمدخان دنبلی بزرگ‌ترین و نام‌آورترین حاکم از دنبلیه‌ای خوی کمک کرد تا قلعه خوی را تعمیر و خندقی دور آن بکشد. احمدخان در اطراف قلعه‌ای که شاه عباس برای خوی ساخته بود بنای شهری نهاد که جایگاه کنونی شهر خوی است و دوازده محله و کوچه و خیابان‌های مستقیم داشت. وی باغات زیبا در اطراف خوی به وجود آورد و چندین باب حمام و مسجد و کاروانسرا بنا نهاد (آقاسی، ۱۳۵۰: ۲۰۱). به نوشته میرزا حسن فانی زنوزی، دور خوی شش هزار و پانصد گام و مردمش خوب چهره‌اند، بدین جهت خوی را ترکستان ایران خوانند. احمدخان دنبلی در آبادی و عمارت آن کوشید و باروئی دور آن کشید. چون باروی اول تنگی نمود، از سمت غرب شهر قریب به نصف باروی اول (باروی اول همانجایی بوده که بعدها کوچه خندق نامیده می‌شد) به آن اضافه کردند و در خارج بارو محلات و توابع متعدد ترتیب دادند و عمارت رنگین، کاروانسراها، حمام‌ها و معابر و باغات در شهر احداث کردند. خلاصه شهر خوی به حدی معمور شد که در کل ایران کم شهری به آن امتیاز بود (فانی زنوزی، بی‌تا: ۴۰۵). دیوانخانه و ارک احمدخان در شمال قلعه نزدیک به دروازه چورس بوده که بعد از خرابی

به جای آنها در دوره قاجار، نظامیه، توپخانه و تلگراف‌خانه ساخته شد. برج و باروی احمدخان دنبلی به سبک قلعه‌های ایرانی ساخته شده بود؛ یعنی منحصراً دیواری به دور شهر بود و تاب مقاومت در برابر توپ‌های قلعه‌کوب و قلعه‌گشای دشمن را نداشت و با گذشت نیم قرن خرابی‌هایی در اثر حملات دشمنان و زلزله در آن راه یافته بود. قلعه احمدخان چهار دروازه داشت: دروازه چورس (رو به شمال)، دروازه شوراب (رو به شرق)، دروازه استانبول (رو به غرب) که بعدها دروازه محله نامیده میشد و دروازه خیابان معروف به دروازه سنگی (رو به جنوب) که هنوز باقی است. بعدها در سال‌هایی که شجاع‌الدوله افشار حکومت مرکزی خوی را داشت (حک: ۱۲۸۵-۱۲۹۲ ق.)، دروازه شهانق را نیز به دستور او باز کردند. ریاحی در تاریخ خوی، از دنبلی‌ها به ویژه از احمدخان به نیکی یاد کرده و معتقد است شهر خوی را باید یادگار احمدخان دنبلی شمرد؛ چراکه احمدخان در شهر قلعه‌ای احداث کرد و در درون آن میدان‌هایی ترتیب داد و بازار خوی را به طرح بازار وکیل شیراز ساخت و با این اقدام، کاروانسرای بزرگ خان بدان پیوست. پیریزی مسجد شاه، ساخت باغ دلگشا و پل شش دهنه بر روی رودخانه قطور معروف به پل خاتون از دیگر اقدامات عمرانی وی در شهر خوی است (ریاحی، ۱۳۷۲: ۱۵۱-۱۵۲، ۲۰۳-۲۱۱، ۳۰۹-۳۱۱).

با ورود سپاه قاجار در سال ۱۲۱۴ ق. به خوی، قدرت دنبلی‌ها در این شهر پایان یافت. در این دوره، خوی به دلیل نزدیکی به مرز روس‌ها، از اهمیت استراتژیک بالایی برخوردار بود. از این رو، عباس میرزا نایب‌السلطنه، در جنگ‌های ایران و روس، خوی را مرکز فرماندهی خود قرار داد و در سال ۱۲۲۷ ق. قلعه‌ای با نقشه افسران فرانسوی به سرپرستی ژنرال گاردان به دور آن ساخت که به مقیاس آن روز مطلوب‌ترین استحکامات

نظامی شمرده میشد. با کوشش احمدخان دنبلی و عباس میرزا، خوی یکی از زیباترین شهرهای ایران شد و به گفته جهانگیر میرزا در تاریخ نو، لقب «دارالصفاء» و «عروس شهرهای ایران» یافت (جهانگیر میرزا، ۱۳۲۷: ۱۸۸).

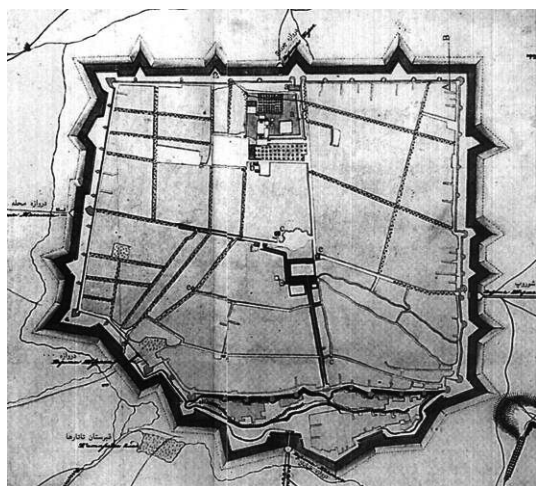
پلان و ساختار معماری استحکامات اروپایی شهر خوی

همزمان با دوره اول جنگ‌های ایران و روس (۱۲۱۸-۱۲۲۸ ق.) به سال ۱۲۲۳ ق. طرح قلعه جدید خوی به وسیله یکی از افسران مهندس (مهندسان هیئت: ترهزل، فابویه و لامی) هیئت ژنرال گاردان تهیه شد و در سال‌های بعد که دیگر فرانسوی‌ها در ایران نبودند، ساختمان قلعه با همان نقشه به مباشرت میرزا باقر مهندس که در ساختن قلعه‌های دیگر زیر نظر افسران فرانسوی و انگلیسی کار کرده و تجربه اندوخته بود، انجام گرفت و قلعه جدید به سبک قلعه‌های اروپایی موسوم به استحکامات باستیونی و ستارهای شکل در دور قلعه قدیمی احداث شد (ریاحی، ۱۳۷۲: ۲۹۷ و ۳۰۹). ساخت و تکمیل قلعه چند سال طول کشید؛ بهگونهای که عباس میرزا در زمستان ۱۲۲۸ ق. با نهایت کوشش سرگرم تکمیل قلعه بود و برای تکمیل قلعه در نامه‌های خطاب به میرزا بزرگ قائم مقام درخواست کرده که خود فتحعلی شاه به آذربایجان بیاید تا با کمک مالی و نیروی سپاهیان، اتمام ساختمان قلعه میسر گردد. یک سال بعد هم در اواخر رجب ۱۲۲۹ ق. که میرزا ابوالحسن خان شیرازی هنگام رفتن به روسیه از خوی گذشته، هنوز کار ساخت قلعه ادامه داشته است: «به ملاحظه قلعه خوی، که آن وقت حسب الامر نواب اشرف آنجا را به طریق دستور فرنگ می‌ساختند، مشغول شدند. از قراری که ظاهر بود،

این طریق که معماران و مهندسان طرح آن را ریخته و می‌ساختند، انشالله بعد از اتمام در همه عالم چنین قلعه مستحکمی نخواهد بود» (علوی شیرازی، ۱۳۶۹: ۱۵). جیمز موریه در بازدید دوم خود از خوی به سال ۱۸۱۹ م. اشاره می‌کند که استحکامات سبک اروپایی خوی با مشکلات قابل توجهی روبه‌پایان است (پوپ، ۱۳۸۷، ج ۳: ۱۴۳۶). به هر حال، در آن سال‌ها ساختمان قلعه تکمیل گردید. طرح کلی قلعه‌خوی، مربعی شکل با سازه‌های باستیونی (حدود ۲۰ باستیون خشتی) است، که بیانگر سبک معماری دفاعی اروپایی است. این قلعه از نظر کیفیت کالبدی، شبکه دسترسی و نظام توپخانه یکی از قلعه‌های پیشرفته آن زمان بوده است.

نقشه‌های ترسیمی سال ۱۸۲۷ م. از شهر خوی و حومه آن (شکل ۶) و قلعه اروپایی خوی (شکل ۷) و همچنین عکس‌های قدیمی و هوایی و تصاویر ماهواره‌ای برجای مانده از زمان حیات این استحکامات (شکل‌های ۸ و ۹)، دقیق‌ترین اطلاعات را درباره موقعیت، پلان و سازه‌های دفاعی استحکامات اروپایی خوی ارائه می‌دهد. بر پایه اسناد تصویری و متنی فوق، طرح کلی قلعه خوی مربعی شکل با طول ۱۲۰۰ و عرض ۱۰۰۰ متر بوده است که بیانگر سیمای هنر دفاعی اروپایی است. این قلعه در زمینی مسطح احداث شده و به واسطه دیوارهای خشتی گسترده و مرتفع محصور شده است. خط دفاعی قلعه به بارو مجهز است. یک چنین استحکامی دفاع از قلعه را میسر می‌کند. در پشت اولین خط دفاعی دیوار قلعه قرار دارد که محل پیرامون آن مجهز به برج دفاعی با شکل دایره است (مهریار و همکاران، ۱۳۷۸).

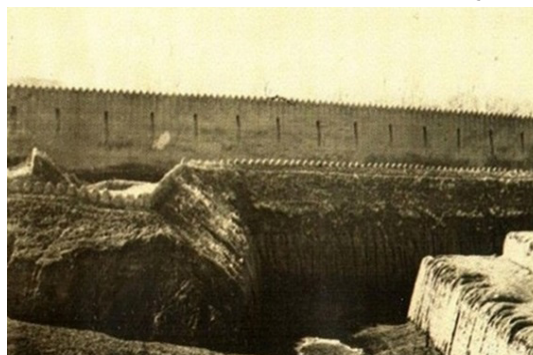
شکل ۷: پلان قلعه اروپایی خوی در سال ۱۸۲۷ م.
(مهریار و همکاران، ۱۳۷۸: ۷۷؛ انوری، ۱۳۹۴: ۲۰۹)

شکل ۶: شهر خوی و حومه آن در سال ۱۸۲۷ م. / ۱۲۴۳ ق.
(مهریار و همکاران، ۱۳۷۸: ۷۳؛ انوری، ۱۳۹۴: ۲۰۸)

شکل ۹: پل چوبی روی خندق در ورودی دروازه جنوبی
(آبوم کاخ گلستان، ریاحی، ۱۳۷۲: ۳۱۰)

شکل ۸: برج و بارو و خندق شهر خوی
(آبوم کاخ گلستان، ریاحی، ۱۳۷۲: ۳۱۰)

که از مرمر سیاه و سفید به سبک ابنیه قاهره ساخته شده است. نظیر آن را در هیچ یک از شهرهای ایران ندیده بودم و بلافاصله به بازار شهر راه دارد» (گوبینو، ۱۳۶۷: ۴۷۲). حاج سیاح در بازدید خود از خوی به سال ۱۲۹۹ ق. آن را چنین توصیف می‌کند: «خوی شهر ممتازی است که قلعه و خیابان و بازار و دروازه‌هاش شطرنجی و متقابل ساخته شده، سپهدار عراق را شبیه خوی بنا کرده، لیکن خوی با صفاتر و دلگشتر است. کاروانسراها و بازار مستقیم و ارک حکومتی و پستخانه و تلگراف‌خانه دارد» (حاج سیاح، ۲۵۳۶: ۲۵۹-۲۶۱). ویلسون کشیش آمریکایی که در حدود سال ۱۳۰۰ ق. از خوی بازدید کرده، در کتابش «عادت‌ها و زندگی ایرانیان» برج و باروی شهر را چنین توصیف می‌کند: «به دور شهر دیواری دولا با برج‌هایی به ضخامت ۱۱ پا از

جیمز بیلی فریزر سیاح انگلیسی که در سال ۱۲۵۰ ق. / ۱۸۳۴ م. از خوی بازدید کرده، استحکامات شهر را اینگونه توصیف می‌کند: «خوی از استحکامات معدودی است در ایران که در بنای آن تقریباً نظم و ترتیب به کار رفته است، شهری است با مساحتی چشمگیر و تقریباً بهتر از معمول طراحی و خیابان‌بندی شده است» (فریزر، ۱۳۶۴: ۱۹-۴۲). در سال ۱۲۵۹ ق. زمین لرزه شدیدی خوی را ویران و صدماتی به قلعه آن وارد آورد تا اینکه در ۱۲۷۳ ق. در حکومت محمد رحیم میرزا ضیاءالدوله به مباشرت میرزاتقی خان معمار مرمت گردید (ریاحی، ۱۳۷۲: ۳۱۵). در سال ۱۲۷۵ ق. / ۱۸۵۸ م. کنت گوبینو سفیر فرانسه در بازگشت از ایران به خوی رسید و در سفرنامه خود، زیبایی خوی و دروازه مرمین آن را ستود: «خوی شهری است زیبا که دروازه قشنگی دارد

سال ۱۹۰۶ م. / ۱۳۲۴ ق. درباره استحکامات و سیستم دفاعی شهر خوی می نویسد: «خوی یک شهر مستحکم و برج و باروداری است. این شهر در معرض تهدید همیشگی همسایگان قرار دارد. به این جهت دیوارهای کنگره‌دار، برج و بارویی از خاک رس، خندق‌های عمیق، خاک‌ریز، پل‌های متحرک، دروازه‌ها و درهای دوگانه شهر به خوبی حفظ شده است. این تمهیدات و سیستم دفاعی که برای دفاع از شهر مؤثر و کارساز بودند، برای تماشا نیز بسیار زیبا و خیال‌انگیز است» (اوبن، ۱۳۶۲: ۸۰). این استحکامات تا سال‌های بعد از ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ش. باقی بود. بعد از آن سال‌ها شهرداری به قصد توسعه شهر به تدریج آن را تخریب و اثری از آن بر جای نگذاشت (صدرایی خویی، ۱۳۷۳: ۱۲۱-۱۲۰).

یافته‌های پژوهش

با توجه به اینکه شکل‌گیری بلوک‌های شهری در پی تغییر و تحولات شهرهای ایران در دوره پهلوی در محل برج و بارو و خندق دور شهر ایجاد می‌شد و شکل هندسی استحکامات شهری اغلب شهرهای ایران به صورت مدور یا مربعی شکل بوده، بافت و سازمان فضایی و کالبدی هسته اولیه شهرها به صورت مدور و یا مربعی شکل می‌گرفت. در شهر خوی نیز با توجه به اینکه الگوی کلی استحکامات دفاعی سبک اروپایی، مربعی شکل بوده، ساختار بندی و لایه‌بندی خیابان‌های اولیه در دوره پهلوی به صورت مدور شکل گرفته و در محل برج و بارو و خندق نیز بافت شهر به صورت مربعی شکل گرفته است. شکل مربعی سازمان بندی خیابان‌های خوی بر توسعه‌های بعدی نیز تأثیر گذاشته است.

فرم کالبدی استحکامات سبک اروپایی خوی، پایه‌ریز فرم هسته اولیه شهر است که ملاحظات توسعه فضایی - کالبدی بعدی شهر در آن رعایت شده است. در سال ۱۹۳۷ م. / ۱۳۱۶ ش. (شکل ۱۰) فقدان باغات موجود

خشت ساخته شده و خندقی به ژرفای بیست پا احداث شده است. پنج دروازه بزرگ و با ابهت چوبی که بر روی آنها قطعاتی از آهن نصب است، به شاهرخ خوی منتهی می‌شود. بر روی خندق پله‌ای کوچکی قرار گرفته که به محض نزدیک شدن دشمن، می‌توان آنها را بلند کرد. خوی دژی مرزی است، اما دژی است که دیگر در برابر توپ‌های روسیه یا عثمانی یارای پایداری ندارد. با این همه هنوز می‌تواند در برابر تجاوزگران مقاومت کند. نزدیک به پایان دوره ناصرالدین شاه، گرچه ارومیه به زیبایی و آبادی خوی نبود، اما بیست و پنج هزار نفر جمعیت داشته است» (طاهری، ۱۳۴۷: ۱۷۲). در تایید دولا بودن دیوارهای شهر خوی در این تاریخ، اوژن فلاندن نیز می‌نویسد: «راه ورودی خوی از دو دروازه که پیچ می‌خورده، می‌گذشته و وارد کوچه‌های شهر می‌شده است» (فلاندن، ۱۳۵۶: ۵۹). در حدود دهه ۱۳۰۰ در قسمت جنوبی شهر، محلی به نام «ایکی قالالار آراسی: میان دو قلعه» وجود داشت. بعدها با افزایش جمعیت شهر و احساس نیاز به خانه‌ها و زمین‌های جدید ساختمانی به تدریج دیوار درونی تخریب شد و از میان رفت (ریاحی، ۱۳۷۲: ۳۱۳). در زمستان ۱۳۰۷ ق. مظفرالدین میرزا ولیعهد وقت از تبریز به خوی آمد، که در سفرنامه‌اش درباره برج و باروی خوی آمده: «خوی قلعه‌ای دارد محکم و دیوارش بسیار خوب است، قدری خرابی به هم رسانده، تعمیر لازم دارد. چند محله هم در بیرون قلعه است» (فرمانفرم‌نایان، ۱۳۴۲: ۱۱-۱۵).

لرد کرزن قلعه خوی را تنها قلعه ایرانی به سبک اروپایی دانسته است (کرزن، ۱۳۸۷). گاسپار دروویل هم قلعه خوی را توصیف کرده و می‌نویسد: «در سرتاسر ایران تنها دو شهر خوی و عباس‌آباد دارای استحکامات اروپایی است» (دروویل، ۱۳۴۸: ۸۲). اوژن اوبن فرانسوی در بازدیدش از شهرهای آذربایجان به

در فضای داخلی ارگ خوی، نشان از آن دارد که فضای درونی حصار دفاعی شهر به مرحله اشباع رسیده و برای ساخت و سازهای جدید مجبور بوده‌اند، زمین‌های کشاورزی و باغات داخلی را به کلی حذف کرده و در فضاهای خالی ایجاد شده، به ساخت و ساز شهری و مسکونی پردازند. نکته جالب توجه در این تصویر، عدم وجود باغات گسترده در اطراف شهر می‌باشد و خندق اطراف شهر به همراه دیوارهای دفاعی، هنوز پابرجاست. اگر مساحت این حصار دفاعی را دایره‌ای به شعاع تقریبی ۵۰۰ متر در نظر بگیریم آنگاه وسعت شهر ۷۸۵ هزار متر مربع، در حدود یک کیلومتر مربع می‌شود. در سال ۱۳۴۵ ش. (شکل ۱۱) دیوارهای قلعه خوی همچنان پابرجا است و شهر هنوز توسعه نیافته و قلعه

به طور کامل از بین نرفته است. در پایین سمت چپ، محله شوونه و بالای آن محله کامران مشخص است. در سمت راست تصویر نیز کارخانجات تازه تاسیس دخانیات دیده می‌شود و در پایین عکس، بیمارستان شیر و خورشید و کنسول‌خانه روسیه مشخص است. طبق مشاهدات تصویر ماهواره-ای سال ۱۳۴۸ ش. (شکل ۱۲) بخش‌هایی از استحکامات سبک اروپایی خوی باقی مانده و شهر در حال رشد و گسترش به بیرون از محدوده استحکامات است. در سال ۱۳۵۲ ش. استحکامات دفاعی و برج و باروی آن به کلی تخریب شده و شهر گسترش یافته است. در محل برج و باروی قلعه نیز خیابان‌های جدیدی احداث شده است (شکل ۱۳).

شکل ۱۱: عکس هوایی هسته اولیه شهر خوی در محدوده قلعه اروپایی در سال ۱۹۶۶ م. / ۱۳۴۵ ش.

شکل ۱۰: عکس هوایی استحکامات باستانی خوی در سال ۱۹۳۷ م. (اشمیت، ۱۹۴۰: ۷۶)

شکل ۱۳: تصویر ماهواره‌ای کرونا از هسته اولیه شهر خوی در محدوده قلعه اروپایی در سال ۱۹۷۳ م. / ۱۳۵۲ ش. (corona.cast.uark.edu)

شکل ۱۲: تصویر ماهواره‌ای کرونا از هسته اولیه شهر خوی در محدوده قلعه اروپایی در سال ۱۹۶۹ م. / ۱۳۴۸ ش. (corona.cast.uark.edu)

گسترش و توسعه شهر، بنای تاریخی دروازه سنگی خوی در میانه شهر قرار گرفته است. به گونه‌ای که با افزایش تدریجی جمعیت شهر خوی، حصار شهر حجم‌های داخلی قلعه را به یکدیگر فشرد و منجر به تخریب و حذف باروی شهر شد و در نهایت باغ‌ها، مزارع و دشت‌های اطراف که ربض شهر بودند را بلعید و تبدیل به محله‌های مسکونی جدید کرد. امروزه در سمت شمال دروازه، بافت قدیمی شهر و بازار خوی قرار دارد و در سه ضلع دیگر دروازه، ساختمان‌های نوساز و بافت جدید شهر دیده می‌شود (شکل ۱۴). این ترکیب بیانگر وضعیت شهر قدیمی و چگونگی ترقی، توسعه و افزایش جمعیت و مساحت آن است.

استحکامات دفاعی سبک اروپایی خوی که به نیت جلوگیری از تهاجم روس‌ها ساخته شد، اگرچه در آن روزها نیازی را برنیاورد، اما در سال‌های مشروطیت و در آشوب‌های بعد از جنگ جهانی اول، مایه قوت قلب‌ها بود و تا سال‌های بعد از ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ش. باقی بود تا اینکه خندق‌ها با بازگشت آرامش به کشور با بولدوزر حاجی ابراهیم کرلو از خاک حصارها پر گردید و خندق‌ها جای خود را به خیابان‌ها و ساختمان‌ها داد. بعد از آن سال‌ها شهرداری به قصد توسعه شهر به تدریج آن را خراب کرد و امروزه تنها دروازه سنگی که یادگار قلعه احمدخانی است بر جای مانده است (ریاحی، ۱۳۷۲: ۳۱۵). امروزه به علت

شکل ۱۴: میادین و خیابان‌های احداث شده در محل برج و باروی شهر خوی و تأثیر آن در فرم هسته اولیه شهر (گوگل ارث، ۲۰۲۲)

ای شکل شد، که نمونه‌های اولیه آن در اروپا ساخته شد. تدابیر کلی طراحی این نوع استحکامات، در نحوه ساخت باستیون‌ها بود که در مجموع طرح یک ستاره را تداعی می‌کرد. این باستیون‌ها امکان کنترل محیط اطراف از چهار جهت اصلی را فراهم می‌کرده و در مجموع وضعیت دفاعی قدرتمندی را شکل می‌داده است. این استحکامات بعد از سده‌ها

نتیجه‌گیری

بخشی از دستاوردهای حاصل از مدرنیته در سده‌های اخیر، ظهور تکنولوژی‌های جدید نظامی و پدیده مدرن توپ و توپخانه است. این پدیده مدرن در گذر زمان منجر به ظهور استحکامات دفاعی با اشکال هندسی جدید و مهندسی شده و مجهز به توپ و توپخانه و موسوم به استحکامات ووبان و ستاره-

و در گذر زمان و در پی روابط سیاسی و نظامی ایرانیان با اروپایی‌ها، جهت انطباق‌سازی استحکامات دفاعی با نیازهای آن روز، وارد ایران شد.

در پی تحولات حاصل از مدرنیته و فناوری نظامی، نخبگان نظامی ایران به ضرورت انطباق‌سازی استحکامات دفاعی با نیازهای روز یعنی انطباق با سلاح‌های آتشین از جمله توپ و توپخانه پی بردند. از این رو، اقدام به ساخت استحکامات دفاعی سبک اروپایی مجهز به توپخانه و موسوم به «ووبان» کردند، که یکی از مصادیق بارز آن در دوره قاجار، برج و باروی شهر خوی است. در حال حاضر، با توجه به نابودی کامل قلعه و ساخت و سازهای جدید در محل آن و اشاره مختصر مدارک و منابع تاریخی به سازه‌های معماری آن، اظهار نظر درباره جزئیات معماری بویژه فضای داخلی آن سخت است، اما با متن‌کاوی مدارک تاریخی و اسناد تاریخی می‌توان درباره کارکرد آن چنین اظهار کرد که این قلعه در ابتدا و در طی جنگ‌های ایران و روس، به عنوان یکی از پایگاه‌های نظامی عباس میرزا، کارکرد نظامی - دفاعی داشته و محل نگهداری تسلیحات و تجهیزات جنگی از جمله توپ و تفنگ و آمادگای بر تدارک سپاه ایران بوده است. نقش و کارکرد این قلعه به عنوان ارگ حکومتی و حاکم‌نشین نیز به اندازه نقش نظامی - دفاعی آن اهمیت داشت. این استحکامات در اواسط قرن بیستم در پی تحولات مدرنیته‌سازی شهر، به کلی تخریب و در محل دیوارها، باستيونها و خندق دور آن، خیابان‌های جدید و در محل فضای داخلی آن، ادارات شهری ساخته شد. ساخت این خیابان‌ها در شکل‌گیری و سازمان‌بندی بخشی از هویت کالبدی - فضایی شهر خوی تأثیر به‌سزایی داشته، به‌گونه‌ای که استخوان‌بندی فرم مربعی شکل این بخش از شهر مشهود است.

منابع

آریانپور کاشانی، عباس (۱۳۷۰) فرهنگ دانشگاهی انگلیسی-فارسی، تهران، امیرکبیر.

آقاسی، مهدی (۱۳۵۰) تاریخ خوی، تبریز، موسسه تاریخ و فرهنگ ایران.

ابن‌حوقل (۱۳۴۵) صوره الارض، ترجمه جعفر شعار، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.

انوری، امیرهوشنگ (۱۳۹۴) اطلس تاریخی نقشه‌ها و تصویرهای جغرافیایی آذربایجان، تهران، ندای تاریخ.

اوبن، اوژن (۱۳۶۲) ایران امروز ۱۹۰۷-۱۹۰۶، سفرنامه و بررسیهای سفیر فرانسه در ایران، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران، زوار.

اوزون چارشیلی، اسماعیل حقی (۱۳۶۹) تاریخ عثمانی از فتح استانبول تا مرگ سلطان سلیمان قانونی، ترجمه ایرج نوبخت، جلد دوم، تهران، کیهان.

باربارو، جوزافا (۱۳۸۱) سفرنامه باربارو، در سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران، خوارزمی.

بازرگان ونیزی (۱۳۸۱) سفرنامه بازرگان ونیزی در ایران، در سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران، خوارزمی.

پاپلی یزدی، محمدحسین و مهدی سقایی (۱۳۸۱) «سنت، مدرنیته بازخوانی يك مقاله: جغرافیا عبارتست از روابط متقابل انسان، (فرهنگ) تکنولوژی، مدیریت و محیط»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، دوره ۱۷، شماره ۶۵-۶۶، صص ۸-۳۱.

پورکریمی، پرویز (۱۳۹۸) تحلیل فضایی و ساختاری قلاع و استحکامات دفاعی ایران و عثمانی از سده ۱۰ تا ۱۴ هجری (محدوده مورد مطالعه: شمال غرب ایران و آناتولی شرقی)، رساله دکتری باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی.

ترابی، سیدمحمد (۱۳۸۹) خوی در گذر تاریخ و از نظر ادب، در مجموعه مقالات خوی دیار باصفا، به کوشش علیرضا مقدم، تهران، مرکز خویشناسی.

ترکمان، اسکندر منشی (۱۳۸۲) تاریخ عالم آرای عباسی، مصحح ایرج افشار، تهران، امیرکبیر.

جعفری، الهام و لیدا بلیان اصل (۱۳۹۳) «بازخوانی تاریخی شهر خوی در دوره صفوی با استناد بر مینیاتور مطراچی از دیدگاه سیاحان»، پژوهش‌نامه تاریخ، ۹ (۳۵)، صص ۳۳-۵۷.

جهانگیر میرزا قاجار (۱۳۲۷) تاریخ نو، به اهتمام عباس اقبال، تهران، علمی.

چلبی، اولیاء (۱۳۶۴) سیاحتنامه، کرد در تاریخ همسایگان، ترجمه فاروق کیخسروی، ارومیه، ایوبی.

خرندزی زیدری نسوی، شهاب‌الدین محمد (۱۳۴۳) نقشه المصدر، تصحیح امیرحسن یزدگردی، تهران، اداره کل نگارش وزارت آموزش و پرورش.

دالساندری، وینچنتو (۱۳۸۱) سفرنامه دالساندری، در سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران، خوارزمی.

دروویل، گاسپار (۱۳۴۸) سفرنامه، ترجمه جواد محبی، تهران، گوتنبرگ.

دوما، موریس و گروهی از کارشناسان (۱۳۷۸) تاریخ صنعت و اختراع، ترجمه عبدالله ارگانی، جلد دوم، تهران، امیرکبیر.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷) لغت‌نامه، زیر نظر محمد معین، تهران، دانشگاه تهران.

روملو، حسن (۱۳۸۴) احسن‌التواریخ، به اهتمام عبدالحسین نوائی، جلد اول، تهران، اساطیر.

ریاحی، محمدامین (۱۳۷۲) تاریخ خوی، تهران، طرح نو.

زنو، کاترینو (۱۳۸۱) سفرنامه کاترینو، در سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران، خوارزمی.

سایکس، سرپرسی (۱۳۳۰) تاریخ ایران، ترجمه محمدتقی فخر داعی گیلانی، جلد اول، تهران، چاپخانه نگین.

سیوری، راجر (۱۳۷۴) ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیز، تهران، مرکز.

صارمی، علی اکبر (۱۳۷۴) «مدرنیت و رهاوردهای آن در معماری و شهرسازی ایران»، فصلنامه گفتگو، شماره دهم، صص ۵۷-۷۰.

صدرایی خویی، علی (۱۳۷۳) سیمای خوی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.

طاهری، ابوالقاسم (۱۳۴۷) جغرافیای تاریخی ایران (گیلان، مازندران، آذربایجان) از نظر جهانگردان، تهران، شورای مرکزی.

علوی شیرازی، میرزا محمدهادی (۱۳۶۹) دلیل السفرا، تهران، چاپ محمد گلبن.

عمید، حسن (۱۳۷۱)، فرهنگ فارسی، جلد اول تا سوم، تهران، امیرکبیر.

فانی زنوزی خوئی، میرزا حسن (بیتا) ریاض‌الجنه، نسخه خطی، تبریز، کتابخانه ملی تبریز.

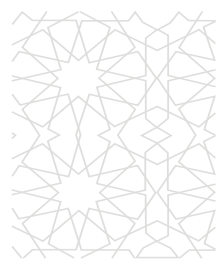
فرمانفرمائی، حافظ (۱۳۴۲) «سفرنامه مظفرالدین شاه به خوی»، ضمیمه مجله یغما، شماره ۱.

فریزر، جیمز بیلی (۱۳۶۴) سفرنامه فریزر معروف به سفر زمستانی: از مرز ایران تا تهران و دیگر شهرهای ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران، توس.

فلاندن، اوژن (۱۳۵۶) سفرنامه، ترجمه حسین نورصادقی، تهران، اشراقی.

قبادیانی، ناصر خسرو (۱۳۳۵) سفرنامه، تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران، زوار.

مهندسان مشاور پویا نقش شهر و بنا (۱۳۹۰)
طرح جامع شهر خوی، ارومیه، اداره کل
مسکن و شهرسازی استان آذربایجان غربی.

Elgood, R. (1995) Firearms of the Islamic world: in the
Tareq Rajab Museum, Kuwait. London.

Hinz, W. (1992) Uzun Hasan ve Seyh Cunejd, T. T. K.
Yay, Ankara.

Kleiss, W. (1980) "Europäische Befestigung
architektur In Iran". AMI 13. 167-178.

Schmidt, Erich (1940) Flights over Ancient cities of
Iran. University of Chicago Press.

Sparavigna, A.C. (2015) "An Example of Military
Engineering in 16th Century: The Star Fort of
Turin". International Journal of Sciences, 4 (12).

Whitelaw, A. (1846) The popular encyclopedia;
or, Conversations Lexicon, vol. I, Glasgow,
Edinburgh, and London: Blackie & Son.

Woods, J. (1976) The Aqqyunlu: Clan, confederation,
empire; A Study in 15th/ 9th Century Turko-
Iranian Politics. Bibliotheca Islamica. Mineapolis
and Chicago.

قزوینی، زکریا بن محمد (۱۹۹۸) آثار البلاد
و أخبار العباد، بیروت، دار صادر.

کلاویخو، گونسالس (۱۳۷۴) سفرنامه کلاویخو،
ترجمه مسعود رجبی، تهران، علمی و
فرهنگی.

گوینو، کنت (۱۳۶۷) سه سال در آسیا، ترجمه
عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران، قطره.

مستوفی، حمدالله (۱۳۸۱) نزهه القلوب، به
کوشش محمد دبیر سیاقی، قزوین، حدیث
امروز.

مطراقچی، نصح (۱۳۷۹) بیان منازل سفر عراقین،
ترجمه رحیم رئیسینیا، تهران، سازمان میراث
فرهنگی.

معین، محمد (۱۳۸۱) فرهنگ فارسی، جلد اول،
تهران، امیرکبیر.

ملازاده، کاظم و مریم محمدی (۱۳۸۵) قلاع و
استحکامات نظامی، تهران، سوره مهر.

مهریار، محمد، فتح اللهیف، شامیل، فخاری
تهرانی، فرهاد، قدیری، بهرام (۱۳۷۸) اسناد
تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار، تهران،
دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث
فرهنگی کشور.

مهمید، محمدعلی (۱۳۶۱) تاریخ دیپلماسی ایران
قبل از هخامنشیان تا پایان قاجاریه، تهران،
میترا.

